

Сігов К.Б.

ПАРАДОКС ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ХАННИ АРЕНДТ

Після краху комунізму численні нові книги поповнюють широкий "тоталітарний наратив", актуалізуючи думки основоположної праці Х.Арендт "Джерела тоталітаризму" (1951). Зіставлення висновків цього твору з наступною важливою працею Х.Арендт "Між-минулим та майбутнім" (1961) допомагає осмислити у статті лейтмотив усієї її філософії - спротив "терористичній гіпотезі про людину" (П.Рікер). Далі у зв'язку з темою Х.Арендт про "втрачений скарб Опору" ставиться питання про ключовий парадокс її практичної філософії.

1. Ключова проблема

Філософію Ханни Арендт, американського мислителя німецького походження, українському читачеві відкрив Поль Рікер. Привертає увагу його глибокий аналіз шляху Х.Арендт у статтях "Від філософії до політики", "Влада і насильство" та в передмові до французького видання "Становища сучасної людини" [1].

Еволюція поглядів Ханни Арендт (1906-1975) на тлі філософської думки ХХ ст. доволі незвична: від "Джерел тоталітаризму" через нетрі війни та політики вона торує шлях до фундаментальної філософії людини ("Становища сучасної людини") і знову привертає увагу до осмислення історії ("Між минулим і майбутнім"). На різних етапах цієї спіралі Х.Арендт розвиває аналіз тоталітарних спроб контролювати людину за допомогою ідеології й терору. Тоталітарна система робить "зайвою" людину і її особистісні прояви; санкцію на це дає ідеологічна система, що блокує поняття особистості.

Що може цим системам практики й теорії протиставити практична філософія? Це питання - по цей бік тоталітарного досвіду - віднині стає неусувним горизонтом філософської думки.

Уможливлення нетоталітарного світу залежить від того, чи вдасться спростувати нелюдяну гіпотезу про людину. Чи вдасться - всупереч експериментам, які проводяться над нею, - відшукати корені її правдивої природи і свободи. Ця центральна проблема практичної філософії Ханни Арендт у формулюванні П.Рікера звучить так: "...які бар'єри і які ресурси протиставляє становище людини терористичній гіпотезі про безмежну пластичність людини-маси, котрою тоталітарна система підмінює людину, що займає певне становище

і належить до певної верстви" [2]. Опір "терористичній гіпотезі" про людину - наскрізний лейтмотив філософії Ханни Арендт.

2. Школа Х.Арендт

Монументальна праця Х.Арендт "Джерела тоталітаризму" (1951) започаткувала особливий масив літератури, який утворив за проминулі півстоліття розлогий "тоталітарний наратив". Означення й тематика цього напрямку беруть початок із "Джерел тоталітаризму" в тому типологічному сенсі, в якому "утопічний наратив" походить від "Утопії" Томаса Мора. Попри всю відмінність дистанцій, що віддаляють нас від цих двох книг, ми вже можемо провести аналогію між їхньою "породжуючою", генеративною здатністю. Межу цієї структурної аналогії окреслює очевидний змістовий контраст поміж утопічним "позитивом" і тоталітарним "негативом". Стикання цих крайнощів позначене перетином антиутопічного вектора з антитоталітарним.

Після розпаду СРСР "тоталітарний наратив" на Заході поповнився великою кількістю видань: "Радянська трагедія" Мартіна Малія, "Марксизм і стрибок у царство свободи" Анд-

Валіцького [4], "Минуле однієї ілюзії" Франсуа Фюре [5], "Чорна книга комунізму" [6] тощо, в яких так чи інакше обговорюються основні тези "Джерел".

Анджей Валіцький так пише про генеалогію своїх ідей: "...найбільший теоретик тоталітаризму Ханна Арендт була водночас автором терміна "детоталітаризація". Тобто вона стверджувала, що радянський тоталітаризм не пережив смерті Сталіна, що хрущовська "відлига" була не лише перехідною політичною кризою, але й початком "автентичного, хоча й зовсім не однозначного процесу детоталітаризації" і що Радянський Союз шістдесятих років

"не можна вже називати тоталітарною державою у точному значенні цієї дефініції" [7].

Відавши належне Х.Арендт як найвизначнішому філософському критику тоталітарної системи, А. Валіцький підкреслює пріоритет її школи: "...те, що з-поміж усіх советологічних шкіл, які змагаються між собою, "тоталітарна школа" зробила найбільший внесок у з'ясування трагічних наслідків "стрибка у царство свободи", - просто факт" [8]. Але значення автора "Джерел тоталітаризму" не зводиться тільки до ролі засновниці "тоталітарної школи". Що вирізняє думку Х.Арендт від пізніших дослідників наслідку "стрибка" людства до Kingdom of Freedom?

3. Відмінність: тема "нового народження"

На відміну від більшості праць, що припустили "тоталітарний нарратив" наприкінці ХХ століття, Х.Арендт не обмежила поле опису соціально-політичними вимірами. Головний напрям її аналізу - антропологічний. Підсумовуючи "спадщину беззаконня", Арендт пише: "Конкретне буття окремої особи, побачене на тлі фіктивної реальності загального й універсального, згортається в нікчемно малу величину або втоплюється в струмені динамічного руху самого загального. У такому струмені відмінність між цілями й засобами випаровується разом з особистістю, а результатом виявляється жахлива аморальність ідеологічної політики" [9]. Перетворення на "нікчемно малу величину" конкретного буття людини - не побічний результат ідеократії, а її основна відправна точка. Спростуванню цієї першої аксіоми нелюдських систем Х.Арендт присвятить всі свої наступні книги. Але ця провідна тема виразно окреслена вже в останніх словах її "Джерел": "Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. "Pitium ut esset homo creatus est" - "Початок покладено, людину створено було", - сказав Августин [10]. Таке починання забезпечується кожним новим народженням ("new birth"); воно й справді - у кожній людині" [11].

Це підсумкове висловлювання дивує й дивуватиме багатьох читачів антитоталітарної епопеї. Воно з'являється несподівано, не підготовлене розлогим масивом усього попереднього тексту, точніше - на різкому контрасті до песимізму детального опису "антропологічної катастрофи" ХХ століття.

4. Vita activa i vita nova

Як розуміє мислитель цей початок життя людини, її "нове народження"? Кожен вчинок людини, все її діяльне життя - *vita activa* - є, згідно із Х.Арендт, "відповіддю на акт народження". "Із погляду філософії - читаємо в праці "Про насильство" (у відлунні, також, книги "Vita activa") - дія становить відповідь людини на сам факт її народжуваності" [12]. Таким чином, уся практична філософія Арендт ставиться під знак "нового народження" - класичну дантівську тему *vita nova* [13].

Але парадокс думки Х.Арендт - можливо, ключовий парадокс усієї її філософії людини - полягає в тому, що тема *vita nova* залишається прихованим джерелом її думки, її "потаємним скарбом": темою Августина про створення людини завершено "Джерела тоталітаризму", але замість прямої експліцитної розробки цієї теми, замість книги *Vita nova*, Арендт пише книгу *Vita activa*, де мотив "нового народження", скоріше, поміж рядків, аніж в основному тексті... [14].

Глибина цього парадоксу відкривається нам у книзі "Між минулим та майбутнім": "Учасники європейського Опору не були ані першими, ані останніми з тих, хто втратив свій скарб. Історію революцій - від літа 1776 року у Філадельфії та літа 1789 року в Парижі й аж до осені 1956 року в Будапешті, - яка в плані політики відбиває найістотніші події новітньої доби, можна було б розповісти в алегоричній формі як казку про стародавній скарб, який за найрізноманітніших обставин раптово й несподівано з'являється і знову зникає за всіляких загадкових обставин. Існує, певна річ, багато поважних причин вважати, що цей скарб ніколи не був реальністю, а лише міражем, що ми маємо тут справу не з чимось субстанціональним, а з примарою, і найголовнішим аргументом на користь цього припущення є той факт, що цей скарб досі залишається безіменним. А чи існує щось таке, не в космічному просторі, а в нашому світі земних людських справ, що не мало б бодай навіть імені?" [15]. У термінах цієї праці нашу гіпотезу про ключовий парадокс думки Х.Арендт сформуємо у вигляді питання: чи є нове життя - *vita nova* - забутим іменем того "втраченого скарбу", з яким пов'язані "найістотніші події новітньої доби" (від американської та французької революцій у ХVIII ст. до європейського Опору в ХХ ст.)?

5. До переосмислення європейського Опору

За Полем Рікером, головний тезис Х.Арендт такий: "Можливість існування світу нетоталітарного належить шукати в ресурсах опору й відродження, що їх становище людини як таке містить у собі". Поль Рікер справедливо характеризує як "книгу опору" не тільки "Джерела тоталітаризму", а й наступні праці Х.Арендт з філософської антропології: "Співвідношення між "Становищем людини" та "Джерелами тоталітаризму" стало наслідком зворотної постановки питання, порушеного тоталітаризмом; якщо гіпотеза "все можливо" веде до тотального зруйнування, якими є бар'єри та які ресурси протиставляє саме становище людини цій терористській гіпотезі? Отже, "Становище людини" належить читати як книгу опору й відбудови" [16].

Із чого починається філософія опору "тиранії і речам, гіршим за тиранію"? Куди веде скрушна думка про втрачений "скарб" руху Опору, про розрив поміж рівнем *практики* конкретних учасників тих подій і рівнем *осмислення* подій європейського Опору? Забування їх - жорстока плата за брак розуміння й осмислення, а ще - волі зрозуміти, описати й перетворити на "зафіксоване і нетлінне" [17]. Але ж Рікер висловлює надію: "Якщо близьке - це забудьте, то є такі збудливі обставини, коли забудьте стає близьким..." [18].

У рамках цього стислого тексту я намагався тільки окреслити контекст практичної філософії Х.Арендт і висунути питання про глибокий парадокс її думки. Проясненню їх може сприяти широке обговорення нових українських перекладів книг Ханни Арендт "Джерела тоталітаризму" і "Між минулим та майбутнім".

1. Три статті про Х.Арендт відкривають книгу: *Поль Рікер*. Навколо політики. - К.: Дух і літера, 1995. - С 9-66.

2. *Рікер Поль*. Навколо політики. - К.: Дух і літера, 1995. - С 10.

3. *Malia Martin*. The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917-1991. - The Free Press, 1994.

4. *Walicki Andrzej*. Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia. - The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 1995.

5. *Furet Fran3ois*. Le passe d'une illusion / Ed. Robert Laffont, S. A. - Paris, 1995.

6. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему "Черной книги коммунизма" / Сост. С.Кройцбергер, И.Маннгойфель, А.Штейнингер, Ю.Унзер / Пер. с нем. - К.: Оптима, 2001. - 195 с.

7. *Валицький Анджей*. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії; - К.: Видавничий дім "Всесвіт", 1999. - С 454.

8. Там само. - С 455.

9. *Arendt Hannah*. The Origins of Totalitarianism. - N. Y.: A Harvest Book, 1979. - P. 479. - Укр. пер. цієї книги готується до друку видавництвом "Дух і літера".

10. *Augustinus Aureäus*. De Civitate Dei. 12. 20.

11. *Arendt Hannah*. Op. cit.

12. *Ханна Арендт*. Про насильство // Цит. за: *Поль Рікер*. Навколо політики. - С 24.

13. *Данте Алиґ'єрі*. Vita nova. - К.: Дніпро, 1965.

14. Див. укр. пер.: *Арендт Ханна*. Становище людини. - Львів: Вид-во "Літопис", 1999.

15. *Arendt Hannah*. Between Past and Future. - N. Y.: Viking Press, 1968. - Укр. пер. цієї книги готується до друку видавництвом "Дух і літера".

16. *Поль Рікер*. Вказ. праця. - С 49-50.

17. *Коцюбинська Михайлина*. Зафіксоване і нетлінне. - К.: Дух і літера, 2001.

18. *Поль Рікер*. Вказ. праця - С. 27.

Kostyantyn Sigov

THE PARADOX OF HANNAH ARENDT'S PRACTICAL PHILOSOPHY

Following the collapse of communism new books emerged supplementing a great variety of "totalitarian narrations" and actualizing the ideas of the fundamental work by H Arendt "The origins of Totalitarianism" (1951). Comparing the conclusions of this work with subsequent significant book by H Arendt "Between Past and Future" (1961), we can better comprehend in the article the keynote of its entire philosophy - resistance to "the terrorist hypothesis about a man" (P.Лесcoeue). Next, the paper addresses the issue of the critical paradox of Arendt's practical philosophy in connection with her theme of the "lost treasure of Resistance".